

**EKONOMICKÉ A ETICKÉ ZÁKLADY SLOBODNEJ SPOLOČNOSTI:
VÝCHODISKÁ MANAŽÉRSKEJ ETIKY¹**

[In: Platková, G. a kol.: *Etika v manažmente*. Filozofická fakulta Prešovskej univerzity.
Prešov, 2008]²

Peter GONDA

[ekonóm Konzervatívneho inštitútu M. R. Štefánika a externý lektor ekonómie na Univerzite
Komenského v Bratislave]

¹ Ekonomické a etické základy reálnej, respektíve reálne uskutočniteľnej, slobodnej spoločnosti (nie neslobodnej, centrálne a direktívne plánovanej, spoločnosti) sa v kapitole prezentujú v ich vzájomnom prepojení a ako náčrt oporných bodov vo vzťahu k manažérskej etike, nie ako vyčerpávajúci výklad všetkých relevantných vzťahov ekonómie a etiky.

² V porovnaní s kapitolou knihy je text doplnený o obsah a číslovanie častí textu.

OBSAH

ÚVOD	3
1. TEORETICKÉ VYMEDZENIE VZŤAHU EKONÓMIE A ETIKY.....	5
1.1 Rámcové definovanie a porovnanie ekonómie a etiky	5
<i>1.1.1 Podstata ekonómie.....</i>	<i>5</i>
<i>1.1.2 Podstata etiky</i>	<i>6</i>
<i>1.1.3 Stručné zhrnutie porovnania ekonómie a etiky.....</i>	<i>7</i>
1.2 Základy vzťahu ekonómie a etiky	7
1.3 Východiskové spoločné princípy ekonómie a etiky	8
<i>1.3.1 Princíp vlastníctva.....</i>	<i>8</i>
<i>1.3.2 Princíp dobrovoľného rozhodovania a konania jednotlivca</i>	<i>9</i>
<i>1.3.3 Princíp ľudských interakcií a spoločenskej kooperácie</i>	<i>10</i>
<i>1.3.4 Princíp hodnoty</i>	<i>10</i>
1.4 Vybrané prístupy teoretikov k vzťahu ekonómie a etiky.....	11
<i>1.4.1 Ekonómia ako súčasť morálnej filozofie staroveku a stredoveku.....</i>	<i>13</i>
<i>1.4.2 Vznik ekonómie a jej synergia s etikou v prístupe Adama Smitha</i>	<i>13</i>
<i>1.4.3 Niektoré teoretické prístupy k vzťahu ekonómie a etiky v súčasnosti.....</i>	<i>14</i>
2. EKONOMICKÉ A ETICKÉ PREDPOKLADY SLOBODNEJ SPOLOČNOSTI V PRAXI ..	16
2.1 Slobodný trh	17
<i>2.1.1 Neviditeľná ruka trhu, vedená vlastným záujmom</i>	<i>17</i>
<i>2.1.2 Súkromné vlastníctvo a legítimne vlastnícke právo.....</i>	<i>18</i>
<i>2.1.3 Neobmedzovaná konkurencia</i>	<i>18</i>
2.2 Morálne normy a pravidlá	19
<i>2.2.1 Etika reciprocity</i>	<i>20</i>
<i>2.2.2 Abstraktné pravidlá garancií slobody</i>	<i>20</i>
ZÁVER.....	22
LITERATÚRA	24

ÚVOD

Hnacou silou ekonomického napredovania a tvorby bohatstva jednotlivcov a slobodnej spoločnosti je **realizovaná tvorivá ľudská myšlienka**, osobitne v podnikaní. Nezastupiteľnú úlohu zohráva **manažér, ktorý nesie zodpovednosť** za rozhodnutia týkajúce sa napríklad firmy:³ dovnútra (za jej úspešné pôsobenie v konkurencii) a navonok (napríklad v zmluvných vzťahoch k iným subjektom). Manažér uskutočňuje rozhodnutia aj o realizácii myšlienok v ekonomických vzťahoch ľudí, tým aj v etických súvislostiach.⁴ Rieši ekonomické aj etické aspekty svojich rozhodnutí a zväčša sleduje vzájomne prepojené ekonomické a etické ciele. Etickým otázkam a cieľom rozhodovania a konania manažéra v prepojení na ekonomické otázky a ciele sa venuje manažérska etika.

Manažérska etika má tak ako aj podnikateľská etika v sebe zabudované cnosti podnikania (napríklad cnosť tvorivosti), ktorých dodržiavanie je nevyhnutné pre dlhodobý úspech firmy.⁵ **Tvorivosť** je ako „tvorivá deštrukcia“ podľa teórie podnikateľa rakúskeho ekonóma Josepha Schumpetera **základom dynamiky ekonomiky** (ale aj zdrojom jej nerovnováh)⁶ a ako „tvorivá subjektivita človeka“ kľúčovým **princípom slobody** antropológie bývalého pápeža Jána Pavla II. (Novak, 1992, s. 3).

Aplikovanie tvorivej myšlienky do praxe **vyžaduje** ekonomickú a inú slobodu, teda **podmienky slobodného trhu kapitalistickej spoločnosti**. Tie oproti podmienkam v iných spoločnostiach ponechávajú priestor na osobnú slobodu s vlastníckymi právami a podporujú motivácie k tvorivej aktivite. Základnou inštitucionálnou podmienkou fungovania trhu je **konkurencia**, definovaná nositeľom Nobelovej ceny za ekonómiu v roku 1974 Friedrichom Hayekom ako neustály proces dynamického objavovania (Hayek, 1991, s. 325-329).⁷ Na trhu je hlavným nositeľom konkurencie a dynamiky ekonomiky špekulujúci, príležitosti hľadajúci a riziko znášajúci podnikateľ a motívom economickej činnosti podnikateľské úsilie.

Podnikateľské a iné ekonomické interakcie ľudí predpokladajú zohľadňovať ekonomickú aj etickú rovinu. Dlhodobo úspešné pôsobenie na trhu preto **vyžaduje** aj od manažérov **dodržiavať cnosti podnikania a iné morálne normy a abstraktné pravidlá** v slobodnej spoločnosti.

³ Pojem manažér sa pre účely tejto kapitoly používa v primárnom vymedzení ako človek, ktorý je zodpovedný za činnosť firmy. Manažérska etika sa preto v kapitole používa ako profesijná forma podnikateľskej etiky.

⁴ Pre účely tejto kapitoly sa pojmy etický a morálny používajú ako synonymá.

⁵ Kardinálne cnosti podnikania a iné súvislosti podnikateľskej etiky rozpracoval americký filozof Michael Novak, pozri NOVAK, M. (1998): *Biznis ako poslanie*. Ďalším zdrojom textu kapitoly o morálnom zdôvodnení podnikania sú myšlienky prezidenta Acton Institute Roberta A. Sirica, pozri SIRICO, R. A. (2001): *The Entrepreneurial Vocation*.

⁶ Joseph Alois Schumpeter (1883 – 1950) považoval za základ tvorivosti inováciu, ktorá však má podľa neho na začiatku deštruktívny charakter a dostáva ekonomiku do nerovnováhy. Až neskôr a postupne sa ekonomika dostáva do rovnováhy na vyššej úrovni (Holman, 2000, s. 3). Schumpeter načrtol proces tvorivej deštrukcie napríklad v SCHUMPETER, J. A. (2004): *Kapitalismus, socialismus a demokracie*, s. 99-104.

⁷ Friedrich August von Hayek (1899 – 1992), nositeľ Ceny Švédskej ríšskej banky (centrálnej banky Švédska) za ekonomické vedy na pamiatku Alfreda Nobela (nepresne uvádzanej ako Nobelova cena za ekonómiu) v roku 1974, sa problematike konkurencie viac venoval napríklad v HAYEK, F. A. (1978): “Competition as a Discovery Procedure”. In: HAYEK, F. A.: *New Studies in Philosophy, Politics, Economics, and the History of Ideas*. London, Routledge, s. 179-190.

Cieľom prvej kapitoly učebnice je priblížiť celospoločenské východiská manažérskej etiky ako **ekonomické a etické základy slobodnej spoločnosti** a predpoklady dlhodobého úspešného manažéra a **manažérskej etiky** prostredníctvom dvoch častí:

1. teoretické vymedzenie vzťahu ekonómie a etiky;
2. ekonomické a etické predpoklady slobodnej spoločnosti v praxi.

1. TEORETICKÉ VYMEDZENIE VZŤAHU EKONÓMIE A ETIKY

Vnímanie podstaty vzťahu ekonómie a etiky deformujú externe (napríklad vládou) vyvolané rozpory a napríklad mýtický deklarované systémové protirečenia ekonomického a etického prístupu.

Častou otázkou rozporu ekonomického a etického prístupu v podnikateľskej praxi je otázka typu: „Ako dosahovať zisk a obstáť v konkurencii na trhu a byť čestný?“ (Remišová, 2004, s. 34). Tento reálny problém čestných podnikateľov a manažérov môže byť odozvou na korupčné správanie iných predstaviteľov firiem a na dotácie konkurenčným firmám financovaných aj z daní podnikateľa nepoberajúceho dotácie.

Deklarované systémové protirečenia ekonómie a etiky v spoločnosti sú zakorenené v mysliach mnohých ľudí. Udržiavané sú intelektuálmi na oboch stranách „barikády“: Napríklad významná časť intelektuálov z kultúrnej, cirkevnej a inej neekonomickej komunity sa pozerá na podnikateľskú a inú ekonomickú činnosť na trhu s automatickým (emóciami podloženým) predpokladom ich protirečivosti s morálkou. Prejavom sú vo verejnosti rozšírené a značnou časťou populácie akceptované mýty, napríklad že „trh a kapitalizmus sú postavené na chamtivosti a sebeckosti podnikateľa“ a že „trh je hra s nulovým súčtom, kde jeden bohatne na úkor iného“.

Zdanlivé systémové protirečenia a iné deformácie pohľadu na vzťah ekonómie a etiky v spoločnosti sú dôsledkami nepoznania a/alebo nerešpektovania podstaty vzťahu ekonómie a etiky, ktorý vychádza z definovania a porovnania oboch vedných disciplín.

1.1 Rámcové definovanie a porovnanie ekonómie a etiky

1.1.1 Podstata ekonómie

Ekonómia je spoločenská **veda o dobrovoľných rozhodovaniach a voľbách ľudí** o tom, **ako** (akými prostriedkami) **uspokojit' neobmedzené potreby vzácnymi zdrojmi** (vrátane času). Lionel Robbins definuje ekonómiu obdobne ako „vedu, ktorá skúma ľudské správanie týkajúce sa vzťahu medzi cieľmi a vzácnymi zdrojmi, ktoré majú alternatívne použitia“ (Chafuen, 2003, s. 22),⁸ zatiaľ čo napríklad Ludwig von Mises širšie - ako vedu, skúmajúcu ľudské konanie (*human action*), ktorá však človeku iba ukazuje ako má konať, aby dosiahol určité ciele (Mises, 2006, s. 3-8).

Ekonómia sa tak akceptuje ako **pozitívna veda**, ktorá najmä **popisuje a porovnáva ľudmi volené prostriedky na dosiahnutie ich cieľov a vyvodzuje vzťahy príčin a dôsledkov rozhodnutí ľudí bez hodnotových súdov** (či je niečo dobré alebo zlé, správne alebo nesprávne), nie však bez zohľadňovania emotívnych stránok rozhodnutia človeka. Aj keď je hodnotová neutralita základný definičný znak ekonómie, tak ako spoločenská veda o konaní človeka nemôže existovať v čistej hodnotovo-neutrálnej podobe ako prírodné vedy, napríklad chémia. Hodnotové súdy však má prenechať etike. Napriek tomu sa v učebniciach ekonómie bežne vymedzuje aj normatívna ekonómia (zahŕňajúca hodnotové súdy

⁸ ROBBINS, L. (1952): *An Essay on the Nature and Significance of Economic Science*. London, Macmillan, s. 16.

a odporúčania, aj vo vzťahu k cieľom), ktorá sa v praxi využíva pre účely hospodárskej politiky.⁹

Poznanie ekonómie predstavuje **nástroj ekonomického myslenia** a efektívnejšieho rozhodovania v živote, a to s **využitím** ekonomickej **vzácnosti, porovnávaním hodnoty alternatívnych (obetovaných) príležitostí a s cieľom maximalizácie úžitku**, respektíve čistých výhod (rozdielu medzi výnosmi a nákladmi). Umenie ekonómie spočíva v duchu odkazu Frédérica Bastiata v schopnosti posudzovania aj toho, „čo nie je vidieť“, teda v skúmaní nielen bezprostredných a priamych dôsledkov rozhodnutia alebo činu na jednu skupinu ľudí, ale aj dlhodobjších a nepriamych dôsledkov na ostatných členov spoločnosti (Bastiat, 1998, s. 99-148, Hazlitt, 2005, s. 17). To umožňuje pochopiť častú nelineárnu podobu ekonomických dôsledkov rozhodnutí, ktorú na prvý pohľad nevidieť (napríklad zvýšenie nezamestnanosti a zníženie príjmov najmenej kvalifikovanej pracovnej sily po zavedení alebo zvýšení minimálnej mzdy).

Schopnosť poznania ekonomických zákonitostí a ekonomického myslenia pomáha byť efektívnejší, tým aj úspešnejší v osobnom aj profesionálnom živote, napríklad v profesii manažéra. Je tiež účinnou prevenciou podľahnutiu a akceptovaniu emóciami nabitých a ekonómiou nepodložených mýtov.¹⁰

1.1.2 Podstata etiky

Etika sa v najširšom chápaní vymedzuje ako filozofická vedná disciplína o dobrovoľnom ľudskom konaní a správaní s cieľom stanovať, ktoré aktivity ľudí sú dobré, správne a mali by byť realizované a ktoré sú zlé a nesprávne a nemali by byť konané (Gregg, 2001, s. 20). **Etika** popisuje, posudzuje, odporúča a **stanovuje kritéria pre správnosť alebo nesprávnosť ľudského konania**. Aj preto niektorí autori, vychádzajúci napríklad z prístupu Aristotela, definujú etiku ako filozofickú disciplínu, ktorá sa zaoberá skúmaním morálky, teda ako súboru noriem, pravidiel a požiadaviek normatívnej regulácie správania človeka v spoločnosti (Remišová, 2004, s. 17).

Etika tiež hľadá odpoveď na otázku „Ako by mal človek žiť?“ Je **normatívna veda**, lebo do svojho skúmania vnáša hodnotové sudy. **Snáži sa poskytnúť odpoveď na to, ako by sa mal človek správať a ako žiť**, tým aj dávať odpoveď na vrodennú metafyzickú nedokonalosť ľudského charakteru a jeho slobodnej voľby medzi dobrom a zlom.

Etika ako praktická filozofia (odvodzujúca zo základných metafyzických poznatkov praktické pravidlá správania ľudí) pomáha človeku v reálnom živote, aký má zaujať postoj. Pomáha mu riešiť otázku „Čo mám alebo čo by som mal urobiť?“ a „Čo je správne?“ (Remišová, 2004, s. 17).

⁹ Napríklad SAMUELSON, Paul A. – NORDHAUS, William, D. (1992): *Ekonomía I*. 13. vydanie. Bratislava, BRADLO, s. 28.

¹⁰ Trefne to vyjadruje Paul Heyne v knihe *Ekonomický štýl myslenia: „Keď preniknete do niektorých z princípov ekonomického uvažovania a osvojíte si ich, tak [...] si začnete všimnúť, že mnohé čo sa uvádza o spoločenských problémoch je mixom zdravého rozumu a nezmyslov. Zvyknete si rozlišovať medzi plodmi zdravého rozumu a nezmyslami s využitím základných konceptov ekonomickej analýzy“* (Heyne, 1991, s. 23-24).

1.1.3 Stručné zhrnutie porovnania ekonómie a etiky

Definície ekonómie a etiky naznačujú napríklad rozdiely medzi obidvomi vedami, ktoré implikujú aj ich obmedzenia a rôzne praktické využitie. Ekonómia popisuje, vysvetľuje alebo analyzuje faktory, prostriedky k dosiahnutiu cieľa a dôsledky ľudského konania a voľby a odpovedá na otázky „čo je“, resp. „čo vplýva na...“. Etika na druhej strane zdôvodňuje, posudzuje ľudské činnosti vo vzťahu k žiaducemu výsledku a odpovedá na otázku „ako sa má človek správať“. Ekonómia je veda zameraná na kauzality, vysvetľovanie príčinných a dôsledkových vzťahov, nedokáže sa však vyjadriť k správnosti alebo nesprávnosti cieľa, či k inému hodnotovému súdu. Nedokáže a ani nemá ambíciu dokázať odpovedať na čisto emotívne chovanie – osobitne v interpersonálnych vzťahoch. Naopak, etika nedokáže napríklad analyticky vyhodnotiť výnosy a náklady dvoch alternatívnych príležitostí. Preto sa ekonómia v teórii primárne chápe ako pozitívna a etika striktne ako normatívna veda.

Definície tiež potvrdzujú, že ekonómia sa primárne zameriava na racionálne a etika na emotívne rozhodovanie človeka (týkajúceho sa napríklad správania človeka vo vzťahu k iným ľuďom, ku ktorým pociťuje lásku, sympatiu, či iný cit). Taktiež sa potvrdilo, že **ekonómia sa zameriava na efektívne dosiahnutie cieľov rôznym výberom (kombináciou) prostriedkov, zatiaľ čo etika metafyzicky na ľudskú dôstojnosť stanovovaním želaných cieľov.**

1.2 Základy vzťahu ekonómie a etiky

Základom vzťahu ekonómie a etiky je ich **spoločný znak** (predmet) skúmania: **človek a jeho dobrovoľné a slobodné konanie a správanie**. Rešpektujúc podstatu prirodzenosti človeka vo vzťahoch s inými jedincami v spoločnosti možno vymedziť nasledovné **východiská vzťahu ekonómie a etiky**:

1. **individualita** človeka s jeho jedinečnosťou, racionálnym egoizmom a slobodou voľby;
2. **nedokonalosť, omylnosť, hriechosť a rozumové a iné obmedzenia** (v konaní) **človeka**

Tieto východiská sú kľúčom k pochopeniu vzťahu ekonómie a etiky z principiálnych a realistických pozícií.

Rešpektovanie prvého východiska (individuality človeka) vytvára priestor pre akceptovanie individualizmu s vlastným záujmom (*self-interest*) a subjektivismu. Zdôrazňuje sa tým **osobná sloboda** spájajúca sa s **osobnou zodpovednosťou**.

Druhé východisko načrtáva obraz človeka ako nedokonalého, omylného, ktorý v zodpovednosti za svoje konanie v slobodnej voľbe (často aj) zlyháva. Totiž, človek, ako tvor nedokonalý a omylný, si v rámci slobody vôle môže zvoliť a neraz aj volí zlo, napríklad obmedzenie vlastníctva a slobody iných. Druhé východisko vypovedá aj o ďalšom pre spoločnosť dôležitom fakte: o hraniciach rozumu a poznania človeka, a to v duchu odkazov napríklad nemeckého filozofa Immanuela Kanta a rakúskeho ekonóma Friedricha Hayeka. Práve Hayek napríklad zanechal posolstvo, aby sme mali „...na pamäti fakt nevyhnutnej a nenapraviteľnej neznalosti každého jednotlivca týkajúcej sa väčšiny jednotlivých faktov, ktoré determinujú konania všetkých členov spoločnosti“ (Hayek, 1991, s. 22). To môže udržiavať ostražitosť pred realizáciou konštruktivistických plánov sociálnych inžinierov, ktoré by priniesli koncentráciu moci a obmedzovanie slobody.

Z východísk ľudského bytia a podstaty ekonómie a etiky možno odvodiť nielen spoločný (ľudský) základ, ale aj **vzájomné synergické dopĺňanie a prelínanie ekonómie a etiky**.

Vzájomne dopĺňajúci sa vzťah ekonómie a etiky platí pri rešpektovaní odlišného a nenahraditeľného miesta, ako aj limit, oboch vedných disciplín. Kým ekonómia zdôrazňuje primárne individualitu človeka a jeho slobodnú voľbu ako prvé východisko (ale vychádza aj z druhého), tak etika na to nadväzuje a dáva odpoveď na druhé východisko – osobitne na správanie nedokonalého človeka.

Synergia týchto vedných disciplín je v praxi daná najmä tým, že **ekonómia stanovuje efektívny spôsob dosiahnutia vytýčeného cieľa a etika pomáha posúdiť morálnosť vytýčeného cieľa, či zámeru (teda aj to, či ho realizovať)**. Platí však aj to, že obe vedy sa v praxi prelínajú a každá je vstupom pre tú druhú. Každé ekonomické rozhodnutie (ako súčasť ľudského konania) o prostriedkoch (nepriamo) nesie aj mimoeconomickú stránku rozhodovania (napríklad, keď zamestnávateľ zvažuje prijatie vysokokvalifikovaného a efektívneho pracovníka, ktorý v minulosti spreneveril peniaze v inej firme).

Má sa tiež rešpektovať aj to, že morálne súdy nemôžu vyvrátiť platné ekonomické zákonitosti (napríklad cena ako hodnota dohody medzi dopytom a ponukou, zákon klesajúceho dopytu, či obojstranná výhodnosť dobrovoľnej výmeny) a princípy (napríklad vlastníctvo a legitímne vlastnícke právo). Etické tak nie je to, čo sa navrhuje proti ekonomickým zákonitostiam aj keď s morálnym posolstvom (napríklad stanovenie maximálnych cien, minimálnych miezd, či vládnych pomoci krajine Tretieho sveta).

1.3 Východiskové spoločné princípy ekonómie a etiky

Vzťah ekonómie a etiky determinujú aj princípy (univerzálne zákonitosti), na ktorých obe stoja a ktoré rešpektujú slobodu a dôstojnosť človeka v spoločnosti: princíp vlastníctva, princíp dobrovoľného rozhodovania a konania jednotlivca, princíp ľudských interakcií a spoločenskej kooperácie a princíp hodnoty.

1.3.1 Princíp vlastníctva

Vlastníctvo seba samého (*self-ownership*), tým aj života a majetku človeka (a jeho rodiny) je kľúčový a (podľa niektorých filozofických a ekonomických smerov)¹¹ absolútny **ekonomický a etický princíp**, garantujúci autonómiu a integritu ľudských jedincov a ich nenásilné a slobodné spolunažívanie v spoločnosti.

Vlastnenie seba samého (v ateistickom, aj teologickom vnímaní) je primárnym a prioritným univerzálnym vlastníckym právom na svoju osobu vzhľadom na ostatných, z ktorého sú ostatné vlastnícke práva odvodené. Vlastníctvo seba ako inherentná súčasť ľudského bytia v spoločnosti predstavuje nielen vlastníctvo tela, ale aj svojich myšlienok (slobodne používaných), plodov svojej práce a inak legitímne nadobudnutého majetku. Súkromné vlastníctvo majetku sa v tomto kontexte vníma ako rozšírenie osoby a tým priamo ako jej súčasť (Dobal, 1994, s. 6).

¹¹ Jednoznačných zástancov absolutizovania vlastníctva a vlastníckeho práva nájdeme napríklad medzi predstaviteľmi filozofie prirodzeného práva a rakúskej economickej školy (viď Schéma č. 1).

Rešpektovanie a **dodržiavanie legitímneho vlastníckeho práva je hlavným predpokladom slobody.**¹²

1.3.2 Princíp dobrovoľného rozhodovania a konania jednotlivca

Zo spoločného základu ekonómie a etiky a prvého východiska ľudskej bytosti vyplýva široko koncipovaný princíp dobrovoľného rozhodovania a konania jednotlivca, ktorý kombinuje prinajmenšom princípy: **ľudské konanie, individualizmus a dobrovoľnosť**.

Základom vedy o človeku je skúmanie ľudského konania, ktoré napríklad Ludwig von Mises definoval ako účelové chovanie človeka, ktoré prostredníctvom výberu a voľby prostriedkov smeruje k dosiahnutiu cieľa, pričom želania dosiahnuť cieľ sú motívom k tomu, aby človek konal (Mises, 2006, s. 11-20). Pri rozhodovaniach však človeka motivuje i jeho hodnotová preferencia. Metodologicky sa jednoznačne ľudské konanie vymedzuje ako individualistické a dobrovoľné.

Z podstaty povahy človeka vyplýva **individualizmus**, nie kolektivismus. Iba jednotlivci sa priamo rozhodujú a nesú osobnú **zodpovednosť** za svoje činy a dôsledky z nich plynúce. Rozhodnutia jednotlivca sú preto racionálnejšie ako sprostredkované rozhodnutia skupiny jednotlivcov (napríklad parlamentu), aj keď nie sú dokonalé a môžu byť omylné. Dôležitou **súčasťou slobodného rozhodovania a konania** jednotlivcov je vedomie **rizika**, ktoré priamo znášajú. Bez uvedomovania si rizika a nesenia dôsledkov z neho plynúcich v praxi nemôžu ľudia konať dostatočne racionálne a zodpovedne.

Axiómou ľudskej prirodzenosti jednotlivcov ako jedinečných a vzájomne sa odlišujúcich sa je tiež **rôznorodosť**, ako protipól uniformity a riadenej (nespontánnej) harmonizácie. Rozdielnosti (aj inštitucionálne) sú nutnou podmienkou fungovania konkurencie, trhu a predpokladom dynamiky ekonomického napredovania. Rozdielne schopnosti a zručnosti jednotlivcov sú i základom prirodzených rozdielov medzi ľuďmi, tak finančných, ako aj v miere uvedomovania si a využívania (výhod) slobody. Snahy o rovnosť, ako aj o vyrovnávanie (zmiernovanie) rozdielov, sú v príkrom protirečení k princípu osobnej slobody (cez zásah do vlastníctva iných).

Pre motivácie k tvorivej aktivite ľudí a garantovanie osobnej slobody je nevyhnutný princíp dobrovoľnosti. Princíp dobrovoľnosti ako protiváha povinnosti (vrátane povinného odvádzania sociálnych odvodov, či donedávna aj na Slovensku povinnej základnej vojenskej služby) je človeku prirodzený princíp a pre slobodu a prosperitu nutný predpoklad a dobrovoľné činnosti sú prinajmenšom v dlhodobejšom horizonte efektívnejšie ako vynucované.¹³

¹² Varovných príkladov nedodržiavania vlastníckeho práva s dôsledkami na neslobodu ľudí je z histórie veľa, vrátane v praxi realizovaných socialistických experimentov. Varovaním sú aj slová Edmunda Burka z roku 1793, že *“neúcta k majetku a skutočnosti, že sa proti princípom majetku stavajú akési údajné prednosti štátu, je práve tou príčinou, ktorá viedla k všetkým ostatným zlám, ktoré zničili Francúzsko a uvrhli celú Európu do bezprostredného ohrozenia”* (Nisbet, 1993, s. 70 - 71).

¹³ Vystihuje to napríklad výrok nositeľa Nobelovej ceny za ekonómiu v roku 1976 Milтона Friedmana: *„Dobrovoľná výmena a dobrovoľná spolupráca sú nutnými podmienkami prosperity aj slobody. [...] Ekonomika prevažne založená na dobrovoľnej výmene obsahuje potenciál tak pre rast prosperity, ako aj ľudskej slobody. Nemusí síce tento potenciál v každom ohľade využiť, ale nepoznáme príklad jedinej spoločnosti, ktorá by dosiahla prosperitu a slobodu*

1.3.3 Princíp ľudských interakcií a spoločenskej kooperácie

Ľudí vedú abstraktné emotívne aj racionálne motívy k tomu, aby vzájomne komunikovali a spolupracovali. Východiskom je poznanie sformulované Aristotelom, že „človek od prírody tvor spoločenský“, rozvedené napríklad Frédéricom Bastiatom, že „...človek je ovplyvňovaný nielen svojím bezprostredným okolím, ale aj všetkými ľudskými individuami, ktoré súhrnne nazývame spoločnosť...“ (Bastiat, 1998, s. 62).

Emotívne aj racionálne motívy možno odvodiť pomocou myšlienok Adama Smitha. Emotívne dôvody popísal v *Teórii morálnych pohnútok* ([1759] 2005), kde uviedol, že „... v prirodzenosti človeka existujú určité princípy, ktoré spôsobujú, že je zainteresovaný na osude iných ľudí a že je pre neho ich šťastie nevyhnutné, i keď z toho nemá nič okrem radosti, že je toho svedkom“ (Smith, 2005, s. 5).

Racionálne motívy ľudí dobrovoľne kooperovať Smith vyargumentoval prostredníctvom trhovej „neviditeľnej ruky“ (*invisible hand*) v *Pojednaní o podstate a pôvode bohatstva národov* ([1776] 2001). Prvotným impulzom spontánne neustále vznikajúcej spoločenskej kooperácie (*social cooperation*) sú uvedomené rozdielne schopnosti a zručnosti ľudí (know-how). Z nich plynúca **špecializácia sa** cez potrebu a schopnosť výmeny a obchodovania statkov medzi ľuďmi vzniká **deľba práce**. Tá je podľa Smitha kľúčovým zdrojom zvyšovania produktivity práce a následne bohatstva jednotlivcov, firiem a celej spoločnosti. Smith to opisuje na príklade výroby špendlíkov:¹⁴

„...výroba jedného špendlíka vyžaduje osemnásť samostatných úkonov. V niektorých manufaktúrach každý úkon robí osobitný robotník, ja som videl manufaktúru, kde boli na to zamestnaní desiati. [...] Za jeden deň dokázalo týchto desať ľudí vyrobiť viac než 48 000 špendlíkov, teda na jedného 4 800 špendlíkov denne. Keby však pracovali každý zvlášť a žiadny z nich by nebol tomuto remeslu vyučený, tak by určite nikto z nich nevyrobil viac ako dvadsať špendlíkov na deň, možno ani jeden“ (Smith, 2001, s. 8).

1.3.4 Princíp hodnoty¹⁵

S uvedenými princípmi – napríklad princípom ľudského konania - úzko súvisí otázka hodnoty. Tak ekonómia, ako aj etika zdôrazňujú význam hodnoty, napríklad vysvetľujúcej motivácie ľudí, každá však v inom chápaní.

Ekonómia vníma v súčasnosti **hodnotu z pohľadu subjektívne posúdených preferencií** podľa hraničnej užitočnosti statkov jednotlivcami (subjektívna teória – ekonomickej - hodnoty). O hodnote v ekonomickom zmysle teda vždy rozhoduje iba jednotlivec, ktorý si pri rozhodovaní porovnáva hodnoty alternatívnych príležitostí. Cena predstavuje výmennú hodnotu statku, ktorá je výsledkom dohody o hodnotách, ktoré majú obe

bez toho, aby dobrovoľná kooperácia a dobrovoľná výmena boli jej hlavnými princípmi“
(Friedman, 1992, s. 12).

¹⁴ Dobrovoľná kooperácia je excelentne popísaná Leonardom E. Readom na príklade výroby ceruzky, pozri READ, L. E. (2006): *I, Pencil*.

¹⁵ Problematika ekonomickej a morálnej hodnoty presahuje zameranie tejto kapitoly. Na tomto mieste sa preto iba načrtávajú jej základné charakteristiky.

strany výmeny. Akékoľvek snahy vlád o stanovenie objektívnej ceny sú neekonomické a neetické, keďže nerešpektujú slobodné a dobrovoľné rozhodnutia ľudí.

Etika na druhej strane pozerá na hodnotu ako morálny imperatív, ktorý by mali ľudia v spoločnosti rešpektovať: teda **hodnotu** – morálnu normu – **deterministicky a externe danú**: objektívne Bohom (podľa náboženskej etiky)¹⁶ alebo napríklad prirodzeno-právne (podľa filozofie prirodzeného práva).

1.4 Vybrané prístupy teoretikov k vzťahu ekonómie a etiky¹⁷

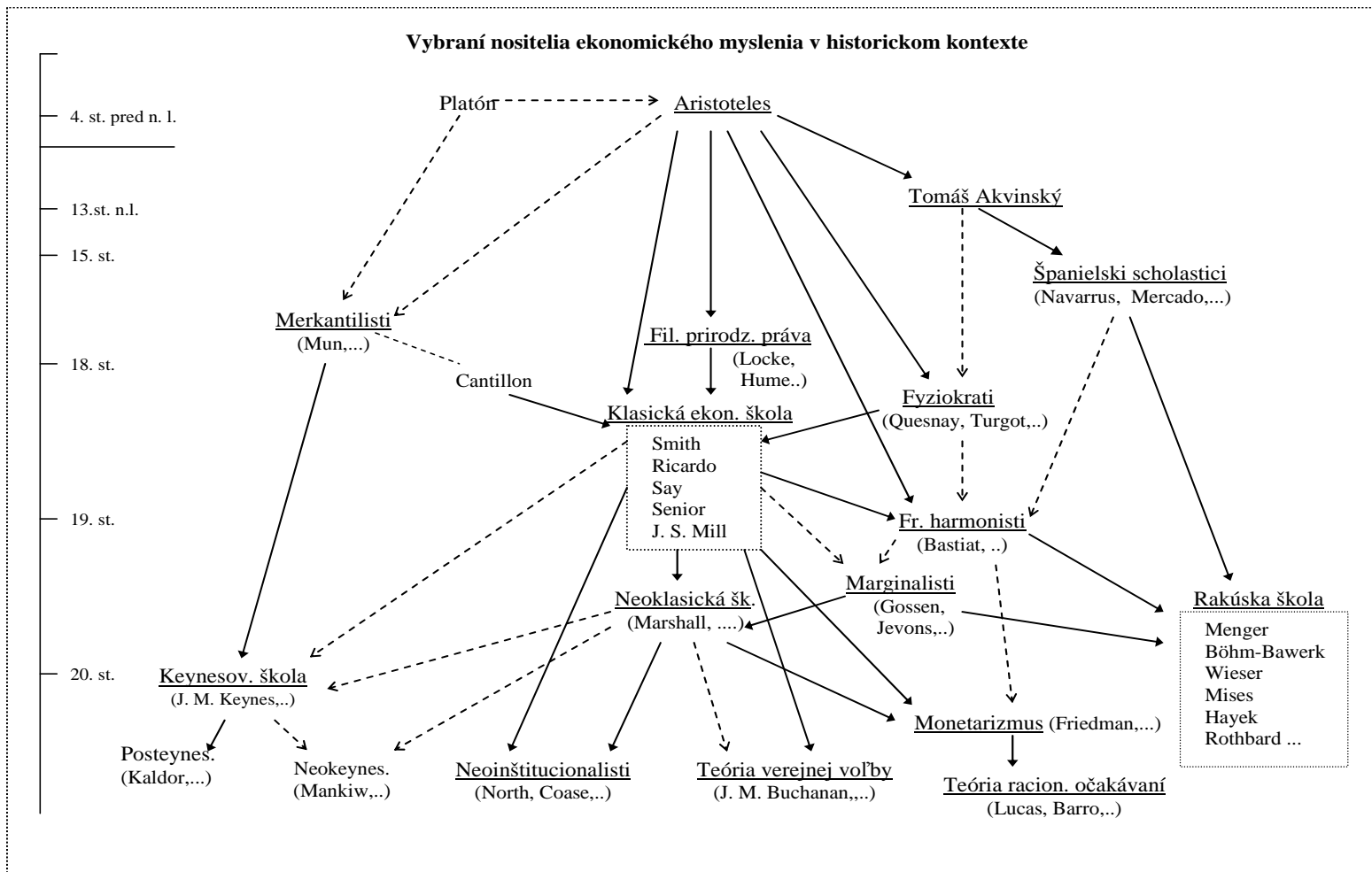
Teoreticko-metodologický pohľad na vzťah ekonómie a etiky uzavrieme stručným zhrnutím prístupov vybraných teoretikov v troch blokoch období vymedzujúcich ich vzťah:

1. Ekonómia ako súčasť morálnej filozofie v staroveku a stredoveku
2. Vznik ekonómie a jej synergia s etikou v prístupe Adama Smitha
3. Niektoré teoretické prístupy k vzťahu ekonómie a etiky v súčasnosti

¹⁶ O porovnaní ekonomickej hodnoty a kresťanskej morálnej hodnoty pojednáva napríklad SANTELLI, A. J. Jr. et al. (2002), s. 33 – 47.

¹⁷ Pre účely tejto kapitoly sa načrtávajú iba základné myšlienky niektorých teoretikov, resp. myšlienkových smerov, zamerané na vzťahy ekonómie a etiky. Abstrahuje sa od iných (aj keď dôležitých) teoretických postulátov uvádzaných autorov.

Schéma č. 1¹⁸

Zdroj: Gonda, 2007b, dostupné na http://ake.institute.sk/file.php/1/Global_files/Strom_ekonomov_ekonomia_def.pdf.

¹⁸ Schéma č. 1 zachytáva pohľad na vybraných nositeľov ekonomického myslenia a ekonomické školy, nie všetkých relevantných predstaviteľov vo vzťahu k téme kapitoly. Predstavuje tak pomôcku na zaradenie niektorých spomínaných autorov v kapitole v historickom kontexte, ako aj vo väzbe na iných nositeľov ekonomického myslenia.

1.4.1 Ekonómia ako súčasť morálnej filozofie staroveku a stredoveku

Až do publikovania *Pojednania o pôvode a podstate bohatstva národov* Adama Smitha v roku 1776 bola ekonómia (sú)časťou morálnej filozofie. Základné východiská etického a sčasti aj ekonomického učenia sú obsiahnuté v Biblii, napríklad v Desatore, a ďalšie zdroje myšlienok o ekonomii a etike možno nájsť v dielach starovekých gréckych filozofov a stredovekých scholastikov.

Zo starovekých gréckych filozofov v učení o ekonomických súvislostiach v rámci morálnej filozofie vyníma **Aristoteles** (384 – 322 pred n. l.), ktorý sa stal inšpiráciou pre neskorších predstaviteľov ekonomického myslenia (viď Schéma č.1). Na rozdiel od svojho učiteľa Platóna jasne obhajoval súkromné vlastníctvo. Uvádza, že súkromné vlastníctvo je prirodzené a prospešné, ak nie je napríklad určené na hromadenie peňazí (ktoré považoval za nevhodné). Položil napríklad základy formulovania trhovej výmeny ako dôsledku del'by práce a tiež trhovej ceny, ním nazývanej „spravodlivou“ (Holman, 2005, s. 5). Napríklad v diele *Etika Nikomachova* sa aj v ekonomických témach držal sokratovskej otázky „Ako má človek žiť? a cieľa dosahovania „ľudského dobra“.

Aristoteles sa stal vzorom napríklad pre katolíckych stredovekých učencov – scholastikov, ktorí jeho myšlienky spájali s kresťanským učením. Dominikánsky mních **Tomáš Akvinský** (1225 – 1274) vytvoril z oboch syntézu (tomizmus). Predovšetkým neskorí španielski **scholastici** (ako napríklad mnísi Navarrus, Soto, Mercado, Molina a Mariana) položili základy myšlienok symbiózy slobodného trhu a kresťanskej morálky. Títo katolícki učitelia sformulovali niekoľko storočí pred Smithom základy subjektívnej teórie hodnoty, kvantitatívnej teórie peňazí (vymedzujúcej vplyv peňazí na ceny), problematiku ceny a súkromného vlastníctva. Autor knihy *Faith and Liberty. The Economic Thought of the Late Scholastic* (2003) Alejandro Chafuen uviedol, že „neskorí scholastici objavili harmóniu medzi ekonomickou logikou a kresťanskou morálkou“ (Tucker, 2001, s. 4). Ekonomické javy a zákonitosti však popisovali s hodnotovými súdmi a učenie formulovali pod „krídlami“ kresťanskej etiky. Stali sa tak zdrojom myšlienok kresťanského učenia ekonomického personalizmu, ale aj rakúskej economickej školy (viď Schéma č. 1).

1.4.2 Vznik ekonomie a jej synergia s etikou v prístupe Adama Smitha

Až 18. storočí **Adam Smith** (1723 – 1790) vyčlenil svojím učením ekonómiu spod morálnej filozofie a dodnes je uznávaný ako duchovný otec ekonomie. V diele *Pojednanie o podstate a pôvode bohatstva národov* (známom pod názvom *Bohatstvo národov*) z roku 1776 ako prvý komplexne, v ucelenom a logickom usporiadanom systéme s univerzálnou platnosťou a nereduktívne (bez preferovania akejkoľvek skupiny na trhu) rozpracoval pre ekonómiu kľúčové otázky (Gonda, 2007a, s. 3).¹⁹

Bohatstvu národov predchádzala jeho kniha *Teória morálnych pohnútok*, v ktorej zdôvodňuje význam citov, sympatií, spolicítení a iných morálnych pohnútok (*sentiments*) k motivácii ľudského chovania a brzd nemorálneho ľudského konania. Uvádza morálne

¹⁹ Nespochybnuje to ani fakt, že v *Bohatstve národov* vo významnej miere vychádzal napríklad z kníh Davida Huma *Politické rozpravy*, Richarda Cantillonu *Esej o podstate obchodu*, Francoisa Quesnaya *Ekonomická tabuľka* a Anneho R. Turgota *Úvahy o tvorbe a rozdeľovaní bohatstva*.

pohnútky ako súlad s racionálnym egoizmom, pričom základ mantinelov nečestného konania vidí vo vnútornom hlase svedomia („nestranného pozorovateľa“).

Adam Smith tak zanechal základy spontánneho poriadku, resp. jeho slovami prirodzenej slobody (*natural liberty*) ako symbiózu vlastného záujmu vedeného „neviditeľnou rukou“ trhu a etických noriem optikou „nestranného pozorovateľa“.²⁰ Jeho učenie možno vnímať ako súlad racionálneho egoizmu a individuálneho záujmu s etikou dobročinnosti, nie ich protirečenie (v literatúre známe ako „das Adam Smith Problem“).²¹

Adam Smith sa stal zdrojom inšpirácií ďalších generácií ekonómov a iných spoločenských vedcov. Spomedzi zástancov symbiózy ekonómie a etiky na báze osobnej slobody ide napríklad o predstaviteľa francúzskeho harmonizmu **Frédérica Bastiata** (1801 – 1850), predstaviteľa rakúskej školy **Friedricha A. von Hayeka** (1899 – 1992), resp. zo súčasných autorov napríklad predstaviteľa teórie verejnej voľby a nositeľa Nobelovej ceny za ekonómiu v roku 1986 **Jamesa M. Buchanana**.

1.4.3 Niektoré teoretické prístupy k vzťahu ekonómie a etiky v súčasnosti

Z autorov a myšlienkových smerov produkujúcich svoje teórie vzťahu ekonómie a etiky v ostatných desaťročiach načrtávame dva (nie úplne jednoliate) prístupy:

- syntéza etiky a ekonómie v učení Amartya Sena a Amitaia Etzioniho;
- prepojenie kresťanskej etiky a ekonómie Michaela Novaka a ekonomického personalizmu.

Prístup hlbšieho prepájania etiky a ekonómie rozpracovali indický ekonóm a nositeľ Nobelovej ceny za ekonómiu v roku 1998 **Amartya Sen** v knihe *Etika a ekonómia* ([1987] 2002) a izraelsko-americký sociológ **Amitai Etzioni** najmä v knihe *Morálne dimenzie ekonomiky* ([1988] 1995). Tak Sen, ako aj Etzioni, aj keď nie každý úplne z rovnakých pozícií, zastávajú názor hlbšieho prepojenia ekonómie a etiky, pričom k racionalite ľudského správania a rozhodovania pridávajú morálny aspekt ako dôležitý v rámci celkového správania sa človeka. Sen dôvodí, že užšia spolupráca medzi etikou a ekonómiou by prospela obom vedám (Sen, 2002, s. 66). Sen sa hlási k odkazom Smitha a jeho syntéze ekonómie a etike (Sen, 2002, s. 32). Spochybňuje však opodstatnenosť pozitívnej ekonómie, keď napríklad uvádza, že metodológia (podľa neho) takzvanej pozitívnej ekonómie zanedbáva etické úvahy, ktoré sa týkajú skutočného ľudského správania (Sen, 2002, s. 18). Sen a tiež Etzioni napríklad na rozdiel od Smitha upriamujú pozornosť aj na kolektívne úžitky. Napríklad Sen s pomocou Aristotela uvádza, že „...*etické hľadisko spoločenskej prospešnosti sa nesmie zastaviť na nejakom zvolenom bode, napríklad uspokojivej efektívnosti, ale musí brať do úvahy aj širšie ponímanie dobra*“ (Sen, 2002, s. 15).

Na rozdiel od Sena a Etzioniho **predstaviteľa ekonomického personalizmu** a osobitne **Michael Novak** rozpracovali **symbiózu ekonómie a (kresťanskej) etiky** na rešpektovaní metodologických rozdielov a limít oboch vied. Ich učenie stojí na univerzálnych princípoch, **nasmerovaných na osobnú slobodu a ľudskú dôstojnosť**, napríklad jednotlivec

²⁰ Viac k tomu napríklad v materiáloch na internetovej stránke <http://www.ake.institute.sk>.

²¹ „Das Adam Smith Problem“ bol vymedzený ako vzájomná protirečivosť deklarovaného „egoizmu“ v *Bohatstve národov* a „altruizmu“ v *Teórii morálnych pohnútok* napríklad Jacobom Vinerom a „teóriou obratu“ Witolda, Skarzynského a Hildebranda. Ján Pavlík však dôvodí, že ide o vykonštruovaný pseudo-problém, lebo Adam Smith nestotožňuje sentiment s altruizmom a zároveň sentiment považuje za základ pre mantinely ľudského konania, nie pre motiváciu činov (Pavlík, 2005, s. 390 - 393).

s jedinečnosťou, autonómiou a subjektívnym rozhodovaním. Ekonomický personalizmus, založený kresťanskými učencami ako odozva geopolitických zmien na konci osemdesiatych rokov 20. storočia (Santelli et al., 2002, s. 3), skúma ekonomické aktivity z pozície kresťanského učenia v syntéze s ekonómiou slobodného trhu.²² Myšlienky ekonomického personalizmu sa pretavili aj do encykliky Jána Pavla II. *Centesimus Annus* (1991). Michael Novak rozpracoval tieto myšlienky okrem iného do etického zdôvodnenia dôležitosti podnikateľa a podnikateľského úsilia v knihe *Podnikanie ako poslanie* ([1996] 1998). Vo svojej najznámejšej knihe *Duch demokratického kapitalizmu* ([1982] 1992) definoval nevyhnutné zložky fungovania slobodnej spoločnosti: ekonomickú (slobodný trh), politickú (garancie slobody, vlastníctva a života) a kultúrnu (morálno-kultúrny základ, postavený na kresťanských, židovských a humanistických tradíciách).

²² Vychádza sa z viacerých publikácií Center for Economic Personalism, pozri najmä BEABOUT, G. R. (2002): *Beyond Self-Interest: A Personalist Approach to Human Action* a DONOHUE-WHITE, P. (2002): *Human Nature and Discipline of Economics: Personalist Anthropology and Economic Methodology*.

2. EKONOMICKÉ A ETICKÉ PREDPOKLADY SLOBODNEJ SPOLOČNOSTI V PRAXI

Konkretizovaným zasadením teoreticky vymedzeného vzťahu ekonómie a etiky do konceptu osobnej slobody vyvodzujeme praktické a principiálno-systémové **ekonomické a etické predpoklady fungovania slobodnej spoločnosti, ktoré stoja na podmienkach spontánneho poriadku.**²³ V duchu odkazov symbiózy ekonómie a etiky Smitha a Hayeka ide o dve vzájomne sa dopĺňujúce sa zložky spontánneho poriadku:

1. podmienky slobodného trhu (tzv. katallaktické pravidlá)²⁴;
2. vžitú a dodržiavanú morálnu normu a abstraktné pravidlá.

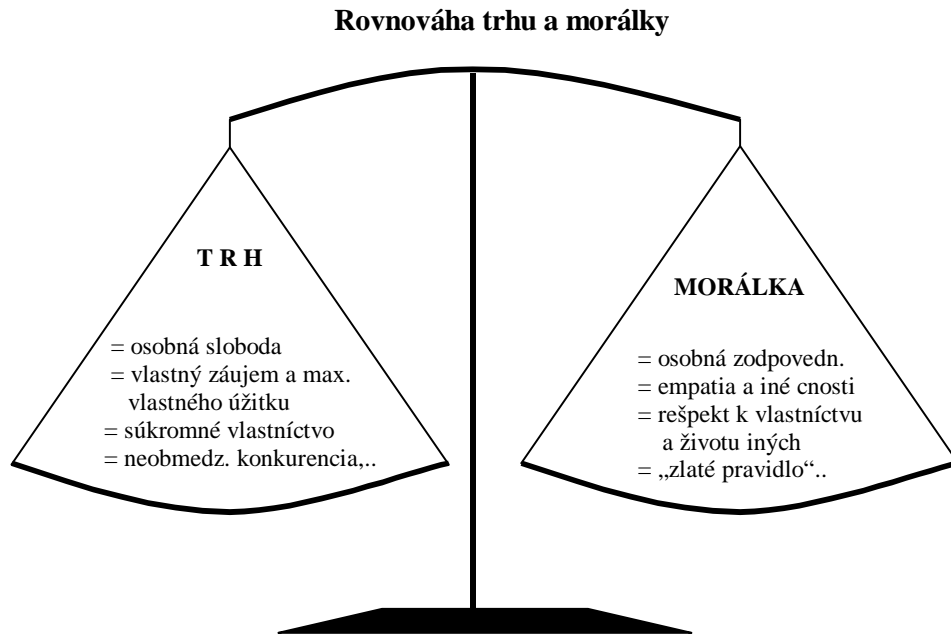
Tak Adam Smith, ako aj Friedrich Hayek prezentujú vo svojom učení nevyhnutnosť oboch, vzájomne sa dopĺňajúcich a podmieňujúcich sa, zložiek spontánneho poriadku pre udržanie „krehkého stroja“ spoločnosti slobodných jednotlivcov. Obe však majú samostatné metodické vymedzenie. Smith napríklad spája spontánny trhový poriadok, postavený na vlastnom záujme, racionálnom egoizme a „neviditeľnej ruke“ trhu so spontánnym poriadkom mravnosti, založenom cez optiku „nestranného pozorovateľa“ na empatii a iných cnostiach. Obe však majú byť postavené na individuálnom rozhodovaní, osobnej zodpovednosti a odmietaní centrálného rozhodovania o osudoch iných, predpokladajúc existenciu abstraktno-formálnych pravidiel (Gonda, 2007a, s. 3).

Vychádzajúc zo syntézy ekonómie a etiky možno identifikovať symbiózu trhu a morálky (viď Schéma č. 2).

²³ Spontánny poriadok (prekladaný do slovenčiny aj ako „spontánne usporiadanie“) predstavuje komplikovaný súhrn abstraktných pravidiel, ktoré ľudia nasledujú a podriaďujú sa im bez konkrétneho poznania účelu ich vzniku a bez poznania konkrétnych výsledkov, ktoré plynú z ich nasledovania. Vyplýva to z toho, že spontánny poriadok vznikol nezámerné (ľuďmi bez zámerného sledovania účelu) ako nezamýšľaný dôsledok dlhodobo opakovaných konaní miliónov jednotlivcov vo vzájomných interakciách, ktoré sa evolučne ľuďom osvedčili a preto ich nasledujú (Hayek, 1991, s. 45-59).

²⁴ Katallaktické pravidlá predstavujú spontánny poriadok na trhu. Vznikol prostredníctvom neustáleho sledovania vlastného záujmu a spoločenskej kooperácie mnohých ľudí fungovaním neviditeľnej ruky trhu, teda prinášaním viditeľných prínosov pre jednotlivých aktérov (ktoré sú motiváciou pre nich dodržiavať katallaktické pravidlá. Friedrich Hayek ich odvádza z pojmu katalallaxia (z gréckeho „katallatein“), čo znamená nielen vymieňať, ale aj niekoho medzi seba prijať a zmeniť nepriateľa na priateľa (Hayek, 1991, s. 234).

Schéma č. 2

Zdroj: Gonda, 2005, s. 6.

2.1 Slobodný trh

Ekonomické a etické princípy a zdôvodnenia slobodného trhu možno zhrnúť nasledovne:

1. neviditeľná ruka trhu, vedená vlastným záujmom a spoločenskou kooperáciou;
2. súkromné vlastníctvo a legítimne vlastnícke právo;
3. neobmedzovaná konkurencia a neregulovanie iných podmienok na trhu.

Pre fungovanie slobodného trhu sú nutnou podmienkou nielen súkromné vlastníctvo a konkurencia, ale aj čo najviac garantovaný princíp dobrovoľnosti a *laissez faire* (nezasahovania do podmienok zvonka).

2.1.1 Neviditeľná ruka trhu, vedená vlastným záujmom

Pre chápanie podstaty (neviditeľnej ruky) trhu pripomeňme jeho definíciu, teda, že trh je súhrn vzťahov a vzájomných prispôbovaní individuálnych rozhodovaní, ktoré vedú k dobrovoľnej výmene (dohode) medzi ľuďmi, ponúkajúcimi a dopytujúcimi tovary, služby, resp. iné statky za určitú cenu. Obe strany výmeny uskutočňujú výmenu dovtedy, kým môžu na nej niečo získať.

Definícia potvrdzuje, že trh je o **dobrovoľných výmenách** medzi ľuďmi, ktorých výsledok prináša **prospech zúčastneným stranám**. Ide teda o „hru s pozitívnym súčtom“, nie „hru s nulovým súčtom“ (kde niekto získava na úkor iného). To vyvracia (racionálne nepodloženú) kritiku trhu o jeho nemorálnosti a naopak **potvrdzuje etickú dimenziu trhu**. Adam Smith k tomu dopĺňa, že jednotlivец, ktorý sleduje iba vlastný záujem vo výmenách je vedený neviditeľnou rukou trhu aj k cieľom, ktoré neboli súčasťou jeho zámerov. Neviditeľnú ruku trhu a príspevok vlastného záujmu k celospoločenskému opisuje v jednej z najcitovanejších pasáží *Bohatstva národov* nasledovne:

„To, že na nás každý deň čaká večera, nezáleží od láskavosti či dobroty mäsiara, pivovarníka alebo pekára, ale od toho, že každý z nich sleduje svoj vlastný záujem.“ *Nespoliehajme sa na ich ľudskosť, ale na ich sebectvo (...)* Tým, že sledujú len svoj vlastný záujem, slúžia často záujmom spoločnosti účinnejšie, než keby sa o to vedome usilovali.“ (Smith, 2001, s. 16).

Vlastný záujem je hlavnou motiváciou k ekonomickej činnosti. Smith uvádza, že vlastný záujem so schopnosťou uvedomelej a cielenej výmeny, sklonom k vymieňaniu statkov a s **deľbou práce** prinášajú **prospech nielen zúčastneným stranám výmeny, ale aj ostatným v spoločnosti**. To vytvára trhový poriadok, nazývaný Friedrichom Hayekom katallaxiou, ktorý sprostredkúva dôležité informácie jednotlivcom, aby vzájomne kooperovali, napríklad prostredníctvom cien. Trhový poriadok je tak **nezámerným dôsledkom sledovania vlastných záujmov, nie dobrých úmyslov, vo výmenách** a iných interakciách, ktoré prinášajú prospech pre spoločnosť.

2.1.2 Súkromné vlastníctvo a legitímne vlastnícke právo

Kľúčový ekonomický a etický princíp pre **fungovanie trhu a tiež pre osobnú slobodu** je v nadväznosti na vlastníctvo seba samého **súkromné vlastníctvo a legitímne vlastnícke právo**, ako aj nedotknuteľnosť, rešpektovanie a ochrana vlastníctva a zmluvnej slobody. Josef Šíma napríklad pripomína, že „... je to vlastníctvo, ktoré dáva ľuďom priestor, v ktorom môžu uskutočňovať slobodne činnosti bez súhlasu iných. [...] Dochádza k otvoreniu priestoru pre výmenu, z ktorej majú prospech všetci jej účastníci“ (Šíma, 2007, s. 296).

Morálnym zdôvodnením vlastníctva je legitimita vlastníckeho práva, pričom za legitímne vlastnícke právo sa považuje vlastníctvo nadobudnuté bez obmedzenia slobody ostatných, napríklad vlastnou činnosťou alebo dobrovoľným získaním (nie vynucovaním) od iných ľudí. **Vlastnícke právo a povinnosť rešpektovať legitímne vlastnícke právo** iných je jednoznačný princíp, ktorý je **nutným predpokladom trhového a celkového spontánneho poriadku slobodnej spoločnosti**.

Rešpektované a neobmedzované súkromné vlastníctvo a právo vlastníkov slobodne nakladať s ich majetkom je základným predpokladom osobnej slobody, bohatstva ľudí a tiež kľúčovou podmienkou zdravého podnikateľského prostredia. Súkromné vlastníctvo upravuje hranice slobodnej voľby ľudského konania, sprehľadňuje vzťahy v ekonomických činnostiach, tým **znamená aj zodpovednosť**. To má osobitný význam aj pre podnikateľskú a manažérsku etiku. Napríklad Arthur Shenfield ilustruje etiku podnikania a kapitalizmu na priesečníku súkromných vlastníckych práv a slobodnej interakcie na trhu nasledovne: „Vždy keď narábame so súkromným majetkom starostlivo a pracovito, učíme sa lekcii v morálke“ (Shenfield, 2004, s. 132).

2.1.3 Neobmedzovaná konkurencia

Nevyhnutnou podmienkou pre fungovanie trhu a slobodnej spoločnosti je tiež princíp neobmedzovanej konkurencie, respektíve v praxi aspoň čo najmenej obmedzovanej konkurencie. Konkurencia (definovaná ako dynamický proces objavovania) vyžaduje rôznorodosť, aj to podmienok (inštitucionálnu konkurenciu), nie centrálnu zavádzajúcu harmonizáciu. Napríklad slovami Pascala Salina možno uviesť, že „...konkurencia je možná

a žiaduca práve vtedy, ak sú ľudia odlišní a žijú v odlišných podmienkach...“ (Salin, 2007, s. 68).

Naopak, riadená harmonizácia nie je potrebná, ale je škodlivá pre fungujúci (spoločný) trh. Spôsobuje spriemerovanie a brzdí tvorivosť, snahy byť lepším a úspešnejším, obmedzuje konkurenciu a presúvanie sa za lepšími podmienkami.

Vlády však často rôznymi spôsobmi zasahujú a menia podmienky na slobodnú konkurenciu. Príkladom sú vládne dotácie podnikateľským subjektom a stimuly (zahraničným) investorom. Negatívne dôsledky takýchto a podobných selektívnych „zvýhodnení“ niektorých subjektov na trhu sú dlhodobé a nielen ekonomické, ale aj morálne. Vláda totiž presmerovaním peňazí z daní smerom k vybraným subjektom poskytuje krátkodobú „výhodu“ (barlu) jednému na úkor iného. Deformuje konkurenciu a slovami Murraya Rothbarda spôsobuje „kastovný konflikt“ (Rothbard, 2001, s. 286). Pri tom sa stáva, že firma nepoberajúca dotáciu z daní prispeje konkurentovi na dotáciu. Dôsledkom býva vyššia pohodlnosť podnikateľov v dotačnom odvetví, závislosť podnikania a investovania od vládnej „pomoci“ a rozširovanie neetických očakávaní a záujmu iných o obdobnú vládnú podporu. Znamenajú totiž „iba“ väčšiu záťaž pre daňových platiteľov, vyššie ceny a nižšiu efektívnosť v dôsledku presunu peňazí od subjektov s racionálnejšími k subjektom s menej racionálnymi rozhodovaniami.

2.2 Morálne normy a pravidlá²⁵

Aj keď je slobodná kapitalistická spoločnosťou s trhovým mechanizmom a rešpektom k súkromnému vlastníctvu morálne nadradená iným formám ľudských organizácií (Williams, 2004, s. 51), tak je zároveň krehká a ľahko narušiteľná. Pripomína to Adam Smith, že bez dodržiavania abstraktných pravidiel garantujúcich stabilitu vlastníctva, jeho prenos dohodou, či dodržiavanie sľubov a zmlúv („pravidiel kumulatívnej spravodlivosti“) by sa veľký stroj trhového poriadku okamžite rozpadol na atómy (Pavlík, 2003, s. 27).

Takéto riziká vyplývajú z možných prejavov (horšej stránky) prirodzenosti človeka ako nedokonalaj a hriešnej bytosti. Môže to byť značný problém aj v podnikateľských vzťahoch, ktoré si vyžadujú dôveryhodnosť a spoľahlivosť, dodržiavanie sľubov a dohôd, nie rozmáhanie nečestných (až majetok a život iných ohrozujúcich) praktík. V podmienkach Slovenska tiež nie sú zriedkavosťou rôzne nečestné praktiky v podnikaní, napríklad korupcia, tunelovanie, výpalníctvo, nesplácanie záväzkov a podobne. Na vine nie je trh a kapitalizmus, ale konkrétni ľudia, ktorí sú nositeľmi výmen a iných vzťahov na trhu. Platí, že **trh je taký morálny, ako morálne sa v ňom správajú zúčastnení ľudia. Zodpovednosť nesie jednotlivec s individuálnym ne/morálnym správaním.**

Individuálne morálne správanie je ovplyvňované viacerými faktormi. Zväčša uvádzajú svedomie a verejnú mienku (viď napríklad Remišová, 2004, s. 12). Úlohu „vyváženía slobodnej vôle dôrazom na zodpovednosť“ preberá v praktickej rovine **morálka** (jej normy a pravidlá), ktorá v spoločnosti **vypovedá o vzorcoch slušného správania a mantineloch slobody konania človeka.**

²⁵ V tejto časti rámcovo načrtávame morálne normy a pravidlá v užšom vnímaní, a to primárne vo vzťahu k trhovým podmienkam a princípu osobnej slobody ako spontánne vzniknuté a viažuce sa najmä k podmienkam na Slovensku ako súčasťou západnej (kresťansko-židovskej) civilizácie.

2.2.1 Etika reciprocity

Východiskovým konceptom a princípom morálky je etika reciprocity (*ethic of reciprocity*), teda dodržiavanie základných morálnych noriem (napríklad čestnosť a spoľahlivosť) v medziľudských vzťahoch z racionálnej a egoistickej motivácie človeka, hoci podloženej napríklad vzorcami slušného správania. S etikou reciprocity sa spája vo svete uznávaný morálny princíp „zlaté pravidlo“ (*golden rule*), ktorý vyjadruje požiadavku na človeka, „správaj sa k iným tak, ako by si chcel, aby sa oni správali k Tebe“.

Etika reciprocity alebo slovami Jamesa Buchanana etické minimum vzájomnej závislosti, má priame uplatnenie a význam na trhu. Jednou z výhod trhu je jeho odosobnenosť (výmeny sa realizujú aj bez toho, aby sa zúčastnené strany poznali a mali emocionálne väzby). Práve odosobnenosť podľa Jamesa M. Buchanana „*umožňuje zvýšenie ekonomickej hodnoty všetkým zúčastneným*“ (Buchanan, 2007, s. 34). Pod neosobným prístupom sa nemyslí nemorálny, ale nie ani altruistický (ktorý nie je pri výmenách zdôvodniteľný).

Ústrednou myšlienkou etiky reciprocity na trhu (ako etického minima účasti na trhu) je to, že **ľudia sa na trhu správajú čestne a nepodvádzajú svojich partnerov, lebo to isté (recipročne) očakávajú aj od partnerov a na trhu chcú ďalej pôsobiť**. James Buchanan to vyjadruje nasledovne: „*Nečestné konanie je vylúčené u tých, ktorí si ctia etiku reciprocity. Pochytivý obchodník nepodvádza tých, s ktorými obchoduje, neprezentuje klamlivo tovar na výmenu, neporušuje uzavreté zmluvy a podmienky nákupu a predaja si nevynucuje nátlakom. Tieto vlastnosti správania sa stali minimom etiky pri účasti na trhu*“ (Buchanan, 2007, s. 34).

Podstatný je predpoklad, že účastník plánuje dlhodobejšie pôsobiť na danom trhu. Vtedy je pre podnikateľa alebo manažéra zhodnocovanie jeho etického kapitálu - napríklad budovanie značky, dobrého mena, férového prístupu k zákazníkom - dôležité. To vyjadruje profesionálnu etiku (napríklad manažérsku etiku), ktorá je stelesnením profesionálnej cti, dôveryhodnosti a spoľahlivosti v očiach partnerov a iných ľudí v spoločnosti.

James Buchanan k tomu ešte pridáva kľúčový záver, že každý kto sa v trhových vzťahoch správa čestne, prináša prospech aj iným a všetci môžu mať prospech zo správania, ktoré je v súlade s morálnymi normami.“ To podľa Buchanana predpokladá pochopenie významu a prospešnosti etiky v ekonomike. Osobitne si to vyžaduje úctu k vlastníctvu. Inštitucionalizovaná etika reciprocity je preto totožná s etikou súkromného vlastníctva (Buchanan, 2007, s. 33-34).

2.2.2 Abstraktné pravidlá garancií slobody

Pre udržateľné fungovanie slobodnej spoločnosti sú okrem podmienok slobodného trhu, etiky reciprocity a iných vzorcov slušného správania nutné aj mantinely slobody konania ľudí, ktorými by bolo možné predchádzať a/alebo zabraňovať obmedzovaniu slobody kohokoľvek v spoločnosti. Tým sa dopĺňa pohľad na morálku o východisko hriechnosti ľudskej prirodzenosti nedokonalého človeka, ktorý je schopný konať zlo. Ľudia majú napríklad sklon sa správať nečestne a namiesto dodržiavania etiky reciprocity hľadať krátkodobé prospechy, a to aj na úkor iných. Niektorí majú sklon obmedzovať slobodu iných, čo priamo ohrozuje fungovanie spontánneho trhového poriadku.

Ako mantinely slobody a **predpoklady slobodnej spoločnosti s trhovým hospodárstvom** sa vymedzujú **formálno-abstraktné pravidlá**. V nadväznosti na Huma,

Smitha a Kanta ich rozpracoval Friedrich Hayek ako dlhodobu evolučne vyvinuté pravidlá, ktoré sú nezávislé od cieľov jednotlivcov a slúžia na vytváranie spontánneho poriadku (Hayek, 1991, s. 163). Okrem toho, že sú abstraktné (uplatňované na neznáme osoby a na neznámy počet budúcich prípadov) ich Hayek definoval ako **univerzálne a negatívne (k slobode)**. Pod univerzálnosťou definuje ich všeobecnú a rovnakú platnosť na každého (Hayek, 1991, s. 166).

Podstatným znakom týchto pravidiel je to, že sú negatívne vymedzené k slobode. Znamenajú preto súbor univerzálnych noriem ako povinností, ktoré človeku zakazujú a/alebo zabraňujú obmedzovať slobodu iného človeka. Adam Ferguson napríklad pripomína, že „základný zákon morálky [...] je prohibatívny a zakazuje dopúšťať sa zlého“ (Ježek, 2000, s. 133). Negatívne pravidlá sú preto hranicou ľudských konaní, po ktorú je ponechaná plná dôvera a sloboda a za ktorú „prejsť“ je zakázané.

Abstraktné pravidlá spontánneho poriadku sformuloval Hayek ako výsledok dlhodobu overovaných skúseností (tradícií). Ich univerzálnosť však navrhuje odskúšať negatívnym testom spravodlivosti, ktorý odvodzuje z Kantovho kategorického imperatívu²⁶ odpoveďou na otázku, či zlo obsiahnuté v pravidle má platiť pre všetkých, teda aj pre mňa (Hayek, 1991, s. 169-183). Inak však Hayek nechal pravidlá otvorené čo do obsahu a ponechané na evolučný vývoj.

Abstraktné pravidlá správania ľudí formuluje obdobne v podobe zákazov kresťanstvo. Na rozdiel od Hayeka ich však konkretizuje a formuluje metafyzicky ako objektívne platné a nemenné. Typickým príkladom je Desatoro, ktoré napríklad zakazuje siahnúť na život iného človeka (Nezabiješ!), vlastníctvo majetku iného (Nepokradneš!). Kresťanstvo a jeho učenie však má pre udržiavanie fungujúcej slobodnej spoločnosti v západnej civilizácii viac morálnych významov: napríklad dôrazom na aktivitu (s biblickým imperatívom „Podmaňte si Zem!“) a zdôrazňovaním tradičných morálnych noriem (viacerých pretransformovaných do spoločenských) a základných stavebných kameňov spoločnosti, ako napríklad rodina.

Za nespochybniteľné univerzálne morálne pravidlo udržiavajúce spontánny poriadok sa obdobne ako v koncepte etiky reciprocity považuje súkromné vlastníctvo. Napríklad Pascal Salin ho považuje za jediný univerzálny etický princíp, čo dokladuje tvrdením, že „...*ak sú definované vlastnícke práva každého človeka a tiež povinnosti každého tieto práva rešpektovať, tak je zároveň definovaný koherentný systém, spoločenský poriadok*“ (Salin, 2007, s. 56).

Pre dlhodobu udržateľné fungovanie slobodnej spoločnosti je podstatné, aby základné abstraktné pravidlá správania, garantujúce slobodu (viažuce sa k životu a majetku človeka) boli rešpektované, dodržiavané, ale aj vládou garantované a v prípade ich potreby účinne vynucované a adekvátne trestané.

²⁶ Kantov kategorický imperatív znie: „Konaj tak, aby maximá tvojej vôle mohla byť vždy princípom všeobecného zákonodarstva (Kant, 1990, s. 52).

ZÁVER

Predpokladom dlhodobej úspešnosti (nielen) manažéra a naplňania manažérskej etiky je poznanie, rešpektovanie a konanie v duchu princípov ekonómie a etiky, ako aj trhu a morálky. **Vnímanie podstaty vzťahu ekonómie a etiky, či trhu a morálky, však v spoločnosti deformujú zásadné nedorozumenia a mýty**, ktoré sú s nimi spojené a ktoré často majú negatívne dosahy na ľudí, vrátane manažérov. Príkladom deformácií je deklarované systémové protirečenie ekonómie a etiky, ktoré sa v praxi pretavuje napríklad do mýtu „nespravodlivosti trhu“ („hry s nulovým súčtom“). Od neho sa napríklad odvíjajú snahy vlád o „korekcie trhu“ s cieľom pomôcť niektorým ľuďom, resp. skupinám obyvateľstva. Takéto zväčša morálne motivované, ale proti princípom ekonómie idúce kroky vlád prinášajú negatívne nezamýšľané dôsledky, napríklad v podobe obmedzovania slobody. Zdanlivé systémové protirečenia a iné deformácie **sú dôsledkami nepoznania a/alebo nerešpektovania podstaty (vzťahu) ekonómie a etiky, ako aj trhu a morálky.**

Prvá kapitola sa zameriavala na základné teoretické a praktické vymedzenie ekonómie a etiky s cieľom definovať ekonomické a etické základy slobodnej spoločnosti, aj ako východiská manažérskej etiky. V predloženej texte sa zdôvodňuje ako teoretický predpoklad základov slobodnej spoločnosti **sympióza a synergia ekonómie a etiky** a ako praktický predpoklad **sympióza a synergia trhu a morálky**. Optika cez dlhodobý pohľad je základným prístupom posudzovania súvislostí. Principiálnym a realistickým **východiskom** vymedzenia (vzťahov) ekonómie a etiky, ako aj trhu a morálky **je slobodný, ale nedokonalý človek** a jeho konanie determinované slobodnou voľbou.

Východiská ľudského bytia a prezentované definície ekonómie a etiky vypovedajú o tom, že **ekonómia a etika majú ako samostatné vedy spoločný základ založený na humánosti a ich vzťah nie je systémovo protirečivý, ale vzájomne sa dopĺňajúci.** Definície vymedzujú rozdiely medzi obidvomi vedami, z ktorých vyplývajú ich rôzne postavenia, praktické využitia, obmedzenia, ale tiež synergia. Ekonómia sa zameriava primárne na racionálnu stránku rozhodovania človeka a ako pozitívna veda analyticky na efektívne dosiahnutie cieľov rôznym výberom (kombináciou) prostriedkov. Etika sa zameriava na emotívne rozhodovanie človeka a ako normatívna veda metafyzicky na ľudskú dôstojnosť stanovaním želaných cieľov. Ich synergia môže byť v praxi (aj manažéra) daná napríklad tým, že etika pomôže jednotlivcovi posúdiť morálnosť vytýčeného cieľa, či zámeru (teda aj to, či ho realizovať) a ekonómia mu pomôže stanoviť efektívny spôsob na jeho dosiahnutie (ak sa ho rozhodne realizovať). Každá z oboch vied by mala rešpektovať princípy tej druhej. Ekonómia by nemala napríklad dávať hodnotové súdy a etika by nemala odporúčať morálne posolstvá, ktoré protirečia ekonomickým princípom, napríklad navrhovať maximálne ceny energií, či minimálnu mzdu. Obe by mali tiež rešpektovať dve stránky ľudskej podstaty a základné spoločné princípy.

Spoločné princípy ekonómie a etiky – princípy vlastníctva, dobrovoľného rozhodovania a konania jednotlivca, spoločenskej kooperácie a hodnoty – sú mostíkom od teoretických k praktickým predpokladom slobodnej spoločnosti: k slobodnému trhu a morálnym normám a pravidlám. V duchu najmä myšlienok Adama Smitha a Friedricha Hayeka ich prezentujeme ako dve vzájomne sa dopĺňajúce a podmieňujúce zložky spontánneho poriadku. **Sympióza trhu a morálky tak vyjadruje spontánný poriadok a praktické predpoklady slobodnej**

spoločnosti.²⁷ Trhové podmienky a morálne normy (so zameraním na etiku reciprocity a abstraktné pravidlá slobody) však majú samostatné metodické vymedzenie, ale aj spoločné cieľové zameranie. Smith napríklad uvádza, že trhový poriadok stojí na vlastnom záujme, racionálnom egoizme a „neviditeľnej ruke“ trhu, zatiaľ čo poriadok mravnosti na empatii a iných cnostiach. Obe prispievajú k prospechu celej spoločnosti, hoci trhový poriadok „iba“ nezámerne cez sledovanie vlastného záujmu a abstraktné pravidlá ako hranice slobody koná zlo.

V kapitole vymedzené ekonomické a etické základy fungovania spoločnosti predstavujú rámcové teoretické aj praktické východiská manažérskej etiky, ale môžu byť zároveň pre každého pomôckou na ceste spoznávania podstaty (vzťahu) ekonómie a etiky, ako aj trhu a morálky.

²⁷ Pre dlhodobé fungovanie slobodnej spoločnosti sú nevyhnutné aj ďalšie predpoklady, ktoré však presahujú zameranie tejto kapitoly. Spomedzi tých, ktoré sú podporné k podmienkam slobodného trhu a morálnym normám spomeňme minimálnu vládu (účinnú však napríklad pri ochrane a vymáhateľnosti vlastníckeho práva) a výchovu k pochopeniu, úcte, rešpektovaniu a dodržiavaniu princípov slobodného trhu a morálky.

LITERATÚRA

- BASTIAT, F. (1998): *Co je vidět a co není vidět*. Praha, Liberální institut, Centrum liberálních studií.
- BEABOUT, G. R. et al. (2002): *Beyond Self-Interest: A Personalist Approach to Human Action*. Lanham, Lexington Books.
- BUCHANAN, J. M. (2007): „Za hranicemi práva: Institucionalizovaná etika liberálního řádu.“ In: GONDA, P. – CHALUPNÍČEK, P. (eds.) (2007): *Na obranu slobodného trhu*. Prešov, Konzervatívny inštitút M. R. Štefánika, Liberální institut, s. 29 – 51.
- DOBAL, V. (1994): *Etika vlastnictví*.
- Dostupné na <http://www.obcinst.cz/clanek.asp?id=552>, [Online 1.3.1994].
- DONOHUE-WHITE, P. et al. (2002): *Human Nature and the Discipline of Economics: Personalist Anthropology and Economic Methodology*. Lanham, Lexington Books.
- ETZIONI, A. ([1988] 1995): *Morální dimenze ekonomiky*. Praha, Victoria Publishing.
- FRIEDMAN, M. – FRIEDMAN, R. (1992): *Svoboda volby*. Jinočany, H&H.
- GONDA, P. (2007a): „Dedičstvo Adama Smitha.“ In: *Konzervatívne listy*, č. 9, s. 3.
- GONDA, P. (2005): *Klasický ekonomický liberalizmus ako spojenec konzervativizmu*. Dostupné na: http://www.konzervativizmus.sk/upload/pdf/Gonda_12_2005.pdf, [Online 21.12.2005].
- GONDA, P. – CHALUPNÍČEK, P. (eds.) (2007): *Na obranu slobodného trhu*. Prešov, Konzervatívny inštitút M. R. Štefánika, Liberální institut.
- GONDA, P. (2007b): *Významní nositelia ekonomického myslenia a hlavné ekonomické školy v historickom kontexte*. Dostupné na http://ake.institute.sk/file.php/1/Global_files/Strom_ekonomov_ekonomia_def.pdf, [Online október 2007].
- GREGG, S. (2001): *Economic Thinking for Theologically Minded*. New York, University Press of America, s. 9-36.
- HAYEK, F. A. (1978): “Competition as a Discovery Procedure”. In: HAYEK, F. A.: *New Studies in Philosophy, Politics, Economics, and the History of Ideas*. London, Routledge, s. 179-190.
- HAYEK, F. A. (1991): *Právo, zákonodarství a svoboda*. 1. vydanie. Praha, Academia.
- HAZLITT, H. (2005): *Ekonomie v jedné lekci*. Praha, Alfa Publishing, Liberální institut.
- HEYNE, P. (1991): *Ekonomický styl myšlení*. Praha, VŠE.
- HOLMAN, R. a kol. (2005): *Dejiny ekonomického myslenia*. 3 vydanie. Praha, C. H. Beck .

- HOLMAN, R. (2000): *Joseph Alois Schumpeter – teorie podnikatele a hospodárskeho cyklu*. Dostupné na: <http://www.cepin.cz/cze/prednaska.php?ID=143>, [Online 12.5.2000].
- CHAFUEN, A. (2003): *Faith and Liberty: The Economic Thought of the Late Scholastics*. Lanham, Lexington Books.
- JEŽEK, T. (2000): „Doteky Bible a hayekovského liberalismu.“ In: SCHWARTZ, J.: *Hayek semper vivus*. Praha, Liberální institut, s. 128 – 141.
- KANT, I. (1990): *Kritika praktického rozumu*. Bratislava, Spektrum.
- MISES, L. (2006): *Lidské jednání: Pojednání o ekonomii*. Praha, Liberální institut.
- NISBET, R. (1993): *Konzervativismus*. Praha, Občanský institut.
- NOVAK, M. ([1996]1998): *Biznis ako poslanie*. Bratislava, Charis.
- NOVAK, M. (1982): *The Spirit of Democratic Capitalism*. Lanham, Madison Books.
- NOVAK, M.: *Tvořivý člověk*. Dostupné na: <http://www.obcinst.cz/clanek.asp?id=533>, [Online 1.5.1992].
- O'KEEFFE, D. (ed.) (2004): *Economy and Virtue: Essays on the Theme of Markets and Morality*. London, The Institute of Economic Affairs.
- PAVLÍK, J. (2003): „Adam Smith aneb zrození ekonomie z ducha morální filozofie.“ In: ŠÍMA, J. (ed.): *Adam Smith semper vivus*. Praha, Liberální institut, s. 25 – 31.
- PAVLÍK, J. (2005): „Teorie mravních citů a geneze pravidel spravedlnosti.“ In: SMITH, A.: *Teorie mravních citů*. Praha, Liberální institut, s. 387 - 450.
- READ, L. E. (2006): *I, Pencil*. New York, Foundation for Economic Education. Dostupné na <http://www.fee.org/pdf/books/i,%20pencil%202006.pdf>.
- ROBBINS, L. (1952): *An Essay on the Nature and Significance of Economic Science*. London, Macmillan.
- ROTHBARD, M. N. (2001): *Ekonomie státních zásahů*. Praha, Liberální institut.
- REMIŠOVÁ, A. (2004): *Etika a ekonomika*. Bratislava, Ekonóm.
- SALIN, P. (2007): „Vlastnická práva, konkurence a Evropská unie.“ In: GONDA, P. – CHALUPNÍČEK, P. (eds.): *Na obranu slobodného trhu*. Prešov, Konzervatívny inštitút M. R. Štefánika, Liberální institut, s. 53 - 79.
- SAMUELSON, Paul A. – NORDHAUS, William, D. (1992): *Ekonomía I*. 13. vydanie. Bratislava, BRADLO.
- SANTELLI, A. J. Jr. et al. (2002): *The Free Person and the Free Economy: A Personalist View of Market Economics*. Lanham, Lexington Books.
- SEN, A. ([1987] 2002): *Etika a ekonomie*. Praha, Vyšehrad.
- SHENFIELD, A. (2004): „Below the Angels: Morality and Capitalism.“ In: O'KEEFFE, D.

- (ed.): *Economy and Virtue: Essays on the Theme of Markets and Morality*. London, The Institute of Economic Affairs, s. 116 - 137.
- SCHUMPETER, J. A. (2004): *Kapitalismus, socializmus a demokracie*. Brno, Centrum pro studium demokracie a kultury.
- SCHWARTZ, J. (2000): *Hayek semper vivus*. Praha, Liberální institut.
- SIRICO, R. A. (2001): *The Entrepreneurial Vocation*. Grand Rapids, Acton Institute for Study of Religion and Liberty.
- SMITH, A. ([1776] 2001): *Pojednání o podstatě a původu bohatství národů*. Praha, Liberální institut.
- SMITH, A. ([1759] 2005): *Teorie mravních citů*. Praha, Liberální institut.
- ŠÍMA, J. (ed.) (2003): *Adam Smith semper vivus*. Praha, Liberální institut.
- ŠÍMA, J. (2007): „Vlastnické právo vs. „veřejný zájem“. In: GONDA, P. – CHALUPNÍČEK, P. (eds.) (2007): *Na obranu slobodného trhu*. Prešov, Konzervatívny inštitút M. R. Štefánika, Liberální institut, s. 293 - 313.
- TUCKER, J. A. (2001): *Trh a kresťanská morálka*.
- Dostupné na: http://www.libinst.cz/etexts/tucker_moralka.pdf, [Online máj 2001].
- WILLIAMS, W. (2004): „The Argument for Free Markets: Morality versus Efficiency.“ In: O’KEEFFE, D. (ed.) (2004): *Economy and Virtue: Essays on the Theme of Markets and Morality*. London, The Institute of Economic Affairs, s. 34 - 51.

Internetové adresy

<http://www.ake.institute.sk>

<http://cepin.cz/cze/index.php>

<http://www.fee.org>

<http://www.libinst.cz/novinky.php>

<http://www.obcinst.cz>